
DĚJINY ČTENÍ Z PTAČÍ PERSPEKTIVY

TRVÁNÍČEK, Jiří, *Kulturní vetřelec: dějiny čtení – kalendárium*.
Brno: Host, 2020.

TEREZA ROHÁČOVÁ

Ústav pro českou literaturu AV ČR od roku 2007 vede dlouholetý projekt *Čtenáři a čtení v České republice*, který se prostřednictvím statistického výzkumu snaží zmapovat podobu a proměny čtenářské kultury. Jeho hlavním řešitelem je literární vědec Jiří Travníček, z jehož bádání o sledovaném tématu postupně vzešlo již jedenáct monografií, z toho devět v češtině (*Vyprávěj mi něco... Jak si děti osvojují příběhy*, 2007; *Čteme? Obyvatelé České republiky a jejich vztah ke knize*, 2008; *Čtenáři a internauti: obyvatelé České republiky a jejich vztah ke čtení*, 2011; *Knihy a jejich lidé: čtenářské životopisy*, 2013; *Překnížkováno: co čteme a kupujeme*, 2014; *Knihy kupovati... Dějiny knižního trhu v českých zemích*, 2014, spoluautor Z. Šimeček; *Česká čtenářská republika: generace, fenomény, životopisy*, 2017; *Rodina, škola, knihovna: náš vztah ke čtení a co ho ovlivňuje*, 2019; *Kulturní vetřelec: dějiny čtení, kalendárium*, 2020) a dvě v angličtině (*Reading Bohemia: readership in the Czech Republic at the beginning of the 21st century*, 2015; *A nation of bookworms? The Czechs as readers: reading in times of civilizational fatigue*, 2021). Všechny zmíněné publikace jsou zaměřeny především na postihnutí charakteru čtenářství a knižního trhu v českém prostředí, výjimku tvoří pouze dále recenzovaný *Kulturní vetřelec* (2020), v němž je stejnou měrou odkazováno i ke světovému kontextu.

Publikace je koncipována primárně jako kalendárium mapující čtenářskou kulturu v historické perspektivě. Otázku její definice a významu Travníček nadnáší již v úvodu, detailně ji poté rozvádí v první a zároveň jediné „obecně teoretizující“ kapitole celé knihy nazvané „Čtenářská kultura –

obsah, rozsah, proměny“. Stručnou kontextualizací základní triády pojmů literární komunikace (*autor – text – čtenář*) dochází k závěru, že čtenářská kultura je proměnlivý a značně široký koncept, který lze analyzovat ve dvou perspektivách – systematické (socio-kulturní) a historické. Sledovaný fenomén přitom představuje dva rozměry, užší a širší, jež spolu souvisejí a navzájem se prolínají. V užším smyslu je zohledňována pouze receptivní stránka komunikace, v rámci níž je čtenář chápán jako jediná instance utvářející význam i samotnou existenci literárního díla; v širším smyslu je pak vnímán jako pouhý participant komunikačního inkluzivního celku. Propojení zmíněných perspektiv a rozměrů autorovi umožňuje dějiny čtení rozdělit na dvě poloviny: na dobu zhruba od roku 3500 př. n. l. do přelomu 18. a 19. století, kdy převládal orální přenos textů, a dobu od přelomu 18. a 19. století do současnosti, kdy je „oralita vytěsněna písmem“ (Trávníček 2020: 19), a následně v nich poukazovat na rozmanité aktivity spjaté s vývojem čtenářské kultury (způsob čtení, knižní trh, knižní instituce, problematiku cenzury atd.).

Odkazováním k jednotlivým pojmům v teoretické kapitole Trávníček předjímá, jaké jevy a události bude v kalendáriu zohledňovat. Činí tak stručně, často pouze v náznacích, bez užívání rozsáhlého terminologického aparátu či rozvádějících poznámek pod čarou. Absence poznámkového aparátu i občasná neformálnost psaného projevu, předkládající vyjádření typu „[ř]ečeno moudrostí moravského lidu: drží se nás (čtení, pozn. TR) jako h*vno košule“ (ibid.: 11), vede k zamyšlení nad charakterem předkládané práce. Přestože se jedná o odbornou publikaci, jež prošla dvojím recenzním čtením, nemá klasický vědecký charakter. Autorova erudovanost v rámci daného tématu, která je doložitelná zejména šíří informací zpracovaných v kalendářní části, se snoubí s popularizačními ambicemi, jež jsou mimo výše zmíněné patrné i z grafického zpracování (viz dále). Výsledný text se tak nachází na pomezí vědecké a popularizační práce, což v rozhovoru pro nakladatelství Host potvrzuje i sám autor.⁽¹⁾ Obrat k neodborné

1 „Je pro širokou kulturní obec. Není to vědecké, chybějí poznámky pod čarou, ale není to ani úplně populární. Jakási střední cesta.“ (Trávníček 2020a)

čtenářské veřejnosti ostatně signalizuje i samotný název publikace, který je již v prvních větách knihy užíván jako metonymické označení četby. „Ano, *kulturní vetřelec* je to. Čtení nám totiž do civilizace proniklo na poslední chvíli. Rozestřeme-li dějiny lidstva jako jeden rok, dostavuje se v něm písmo 20. prosince. Drtivou většinu času (97 procent) jsme tak jako lidstvo strávili mimo čtení“ (ibid.: 11). Trávníček konstatuje, že i přesto jsou dějiny čtení značně bohaté a dnes si život (ve vyspělém světě) bez této dovednosti lze představit jen velmi obtížně. Pozoruhodný je přitom fakt, že ačkoli v lidském mozku pro čtení neexistuje fyziologicky dané centrum (na rozdíl např. od centra řeči), nakonec si jej přece jen dokázal osvojit a adaptovat se na něj. Vedle kulturního vetřelce tak čtení metonymicky přirovnává i k *neurofyziologickému bezdomovci*.

Po stručném uvedení do terminologické problematiky následuje nejrozsáhlejší část publikace, kalendárium. Trávníček v něm zaznamenává kolem sedmi set klíčových událostí, které od vzniku jeskynních maleb (zhruba 30 000 let př. n. l.) až po propuknutí pandemie na jaře 2020 utvářely a proměňovaly čtenářskou kulturu. Dějiny čtení jsou zde rozčleněny do šesti chronologicky řazených kapitol podle historických epoch – *Starověk*, *Středověk*, *Raný novověk*, *Dlouhé 19. století*, *Krátké 20. století* a *Konec 20. a 21. století*. Z formálního hlediska se v každé z nich opakuje vzorec, který nejprve představí výčet hlavních rysů (časové vymezení, vliv klíčových institucí či náboženství, zásadní historické události atd.) a podá základní charakteristiku čtenářské kultury sledované epochy. Po nastínění obecných informací jsou předkládány heslovité události doplněné o konkrétní časový údaj a civilizačně-prostorový kontext. Vizuálně tak kalendárium připomíná statusy na sociálních sítích, jakousi komentovanou časovou osu, jež je na každou dvoustranu vysázena vertikálně a při čtení je tedy třeba knihu otočit o devadesát stupňů. Netradičně zvolená forma dokládá, že publikace má sloužit především jako příručka nabízející zásadní události z dějin čtenářství a „předpokládá spíše bodový způsob vyhledávání materiálu, tedy roky, singulární události“ (ibid.: 11).

Odkazovat na všechny klíčové události, z nichž kalendárium sestává, považuji za nepotřebné a v rámci rozsahu této recenze i za zcela nemož-

né. Následující sumarizace jednotlivých kapitol proto vychází pouze z jevů, na které Trávníček (s přihlédnutím k podobě dochovaného materiálu) při sestavování kladl největší důraz, a snaží se tak nastínit charakter každé ze sledovaných epoch; vzniklá báze mi dále umožní zhodnotit kritéria autora va výběru. Kapitola „Starověk: od vzniku písma po kodex“ sleduje převážně vznik a proměny písma (klínové, hieroglyfické, lineární písmo A atd.) ve světovém i evropském kontextu a upozorňuje na význam písemných památek dochovaných z období prvních civilizačních formací (disk z Faistu, Tóra, Ilias a Odyssea ad.). V období středověku („Středověk: od kodexu po knihtisk“) jsou vyzdvihovány zejména události spjaté s dominantním vlivem církve a církevních institucí, mimo to pokračuje sledování proměn písma (od minuskule k latince) i písemného materiálu (od pergamenu k papíru). Oddíl věnovaný dějinám čtení raného novověku („Raný novověk: od knihtisku po všeobecné rozšíření čtení“) zachycuje primárně vynález knihtisku a důsledky, které souvisely s jeho postupným rozvojem (šíření psaného slova; vznik prvních knižních tras, soukromých knihoven, knižních veletrhů; rozvoj lidové četby; vznik prvních evropských románů). Industrializace, urbanizace a kolonizace, jež jsou příznačné pro devatenácté století („Dlouhé 19. století: od všeobecného rozšíření čtení po elektronická média“), jsou doprovázeny „čtenářskou revolucí“ – technologický rozvoj umožňuje přechod k mechanickému tisku, který je rychlejší i snadnější na výrobu materiálu, a čtení se tak postupně stává neopomenutelnou společenskou silou se zásadní emancipační rolí. „Krátké 20. století: od prvních elektronických médií po počítač“ přináší další technologické inovace, které vedou ke vzniku konkurenčních médií (rozhlas, televize); s rozvojem knižního trhu je patrná i stále se zvyšující fragmentarizace čtenářské veřejnosti. „Konec 20. století a 21. století: od počítače dále“ je charakteristický digitální revolucí a globalizací, přičemž Trávníček sleduje především vztahy mezi čtenářskou kulturou a těmito dvěma fenomény (vznik nových distribučních kanálů, přehlcenost knižního trhu, nelineární čtení) a odkazuje na výsledky vzešlé z řady výzkumů (v předešlých epochách byly tyto statistické informace suplovány citacemi z děl slavných autorů, na jejichž základě je vlastně možné vytvořit si jediný možný obraz o jejich čtenářích).

Již jsem upozorňovala na fakt, že předchozí autorovy publikace byly zaměřeny převážně na prezentaci proměn čtenářské kultury v českých zemích, *Kulturní vetřelec* však stejnou měrou (ne-li dokonce větší) zohledňuje i světový kontext. Jednotlivé kalendářní události jsou pojednávány ve čtyřech civilizačně-prostorových kontextech – svět, Evropa, střední Evropa a české země. Přestože se autor všem z nich snaží věnovat rovnoměrně, je logické, že vzhledem k historickému kontextu se mu nakonec nedaří vyhnout *evropocentrismu* a proporčně v kalendáriu „zcela dominuje civilizace západní“ (ibid.: 12). Zaměření se na přehled událostí západního světa je dle mého názoru pochopitelný i z toho důvodu, že pokud by se autor snažil sledovat historický vývoj čtení rovnoměrně v celosvětovém kontextu, vznikl by nepřehledný, informačně přesycený text, který by předkládal události značně rozdílného významu, a mezníky utvářející čtenářskou kulturu v českém a evropském prostředí by v něm zcela zapadly. Druhý problém, který je při čtení publikace nepřehlédnutelný a jehož si je Trávníček vědom, je *prézentismus*. Je vcelku samozřejmé, že události uváděné v jednotlivých epochách přihlíží k povaze dochovaného dobového materiálu, a čím více se na časové ose blíží současnosti, tím bohatším materiálem disponují. „Logicky pak se s přibližujícím se časem naší současnosti zahušťuje i síť dat a událostí“ (ibid.: 11).

V posledních dvou kapitolách kalendária, sledujících 20. a 21. století, postupně začínají dominovat odkazy k číselným datům vzešlých ze statistik, které jsou příznačné pro všechny předchozí Trávníčkovy práce. Týkají se zejména počtu nových nakladatelství, vydaných/prodaných knih ve všech sledovaných prostorových kontextech, procentuální skladby národních literatur v kontextu globálního knižního trhu či knihovnických statistik o výpůjčkách – pro příklad uvádím alespoň několik z nich: „počet nakladatelství v USA je v tomto roce [v roce 1958, pozn. TR] 2350; v roce 1972 je to již téměř třikrát více (6113), v roce 1987 téměř pětkrát více (10 803) a v roce 1994 více než dvacetkrát (49 500)“ (ibid.: 170); „82 % Francouzů si myslí, že ten, kdo rád čte, je pecivál – vyplynulo to z jednoho sociologického průzkumu mezi dospělými“ (ibid.); „podle studie publikované francouzským střediskem publikačních služeb Documentation française se

nejvíce knih z veřejných knihoven za rok [1968, pozn. TR] v průměru na jednoho obyvatele půjčilo ve Velké Británii (9,4), dále v Dánsku (7), následuje USA (4,5), Sovětský svaz (4,5), Spolková republika Německo (1,8), Španělsko (1,2), Švýcarsko (1,1), Japonsko (0,9) a Francie (0,7)“ (ibid.: 173). Takto podané informace by sice měly empiricky nej přesněji vystihnout určité trendy v aktuální čtenářské kultuře, vzhledem k jejich formě a rozsahu je ale považuji spíše za problematické. Jejich četnost a stále se opakující uvozovací formulace událostí typu „podle statistik.../podle výzkumu...“ totiž zejména v závěru kalendária přispívají k nelineárnímu, povrchnímu čtení, či přímo vybízí k přeskakování, a tím dochází k znevažování do té doby precizně odvedené práce.

Zkratkovitost výkladu, kterou ve zbytku publikace hodnotím značně pozitivně, neboť udržuje pozornost a stává se tak nebývale poutavou i pro neodbornou veřejnost, zde kvůli předkládání ne zcela zásadních, a především nezapamatovatelných informací vyznívá poněkud do prázdna. Na jednu stranu chápu, že Trávníček se zohledňováním těchto údajů snaží podtrhnout charakter „digi-epochy“ a zúročuje přitom práci odvedenou v předchozích monografiích, tato „recyklační“ tendence ovšem na několika místech vede až k doslovnému opakování již jednou napsaného. Pozorný čtenář si proto všimne, že poslední dvě kalendářní kapitoly se z velké části překrývají s kapitolou „Čtenářská kultura 20. a 21. století v datech“ z dřívější publikace *Česká čtenářská republika* (2017) – ze 146 jich přebírá 127. Trávníček přitom nikde neodkazuje k tomu, že se jedná o již dříve publikovaná tvrzení, jež jsou pro účely nové práce upraveny či pozměněny opravdu velmi stroze.⁽²⁾ Jediný odkaz ke zmiňované knize nalezneme v seznamu literatury, což nepovažuji za adekvátní přiznání „vykradení sama sebe“.

2 Pro ilustraci opět uvedu alespoň dva příklady: „mezi lety 1955 a 1967 vzrostly ceny knih ve Švédsku o 130 procent (zatímco spotřebitelské ceny jen o 50 procent), v té době jsou nejvyšší na světě; mezi lety 1949 a 1980 se ceny knih zvýšily 13krát, oblečení jen 3krát“ (Trávníček 2017: 53) × „mezi lety 1955 a 1967 vzrůstají ceny knih ve Švédsku o 130 % (zatímco spotřebitelské ceny jen o 50 %), v té době jsou nejvyšší na světě; mezi lety 1949 a 1980 se ceny knih zvýšily třináctkrát, oblečení jen třikrát“ (Trávníček 2020: 170); „2011: v České republice vyšel zatím rekordní počet titulů – 18 985, což je dosud nejvyšší počet; čtyřikrát vyšší než v 80. letech (1985 – 4004 titulů); v rámci světové zaujímá ČR 0,17 procenta, v rámci světové produkce knih 1,86 procenta“ (Trávníček 2017: 60) × „2011: v České republice vyšel zatím rekordní počet titulů – 18 985, což je dosud nejvyšší počet; čtyřikrát

Vývoj čtenářské kultury je bezpochyby ovlivňován řadou faktorů, a i z toho důvodu se v závěru nabízejí ještě dvě otázky: Jsou všechny Trávníčkem uváděné informace pro dějiny čtení stejně relevantní? Existují v dějinách čtení jevy, které jejich podobu utvářejí po celou dobu nehledě na historickou kontextualizaci? Ještě jednou připomínám, že události do kalendária byly vybírány s přihlédnutím k povaze dobového materiálu; Trávníček v úvodu publikace navíc deklaruje, že místo si „v kalendáriu ne-našlo zdaleka všechno, co nám přišlo pod ruku“ (ibid.: 12), a to i přesto, že jednotlivé události byly vybírány „tříbivě“. Zásadní události dějin čtení jsou ale ve skutečnosti na úkor oné „tříbivosti“ prokládány informacemi, jež považuji spíše za zajímavé, méně důležité, pro daný přehled mnohdy irrelevantní. Opět se jedná o znak, který odkazuje k popularizačnímu charakteru příručky, zároveň ale dokáže obohatit i odbornou čtenářskou veřejnost. Velmi přínosné je závěrečné shrnutí deseti klíčových událostí, doplněné o osvětlení jejich významu. Moment, jenž spojuje celé dějiny čtení, poté autor zcela oprávněně nachází v institucionálních regulacích – ve čtenářských represích, zákazech a ničení knih, ať už ze strany církve (středověk, protireformace), vlivem náboženského přesvědčení (4. stol. př. n. l. – pálení filosofických knih zpochybňujících existenci bohů) či vládnoucího režimu (např. dekrety vydávané v habsburské monarchii, represe v Rusku či Německu ve třicátých letech dvacátého století). Dalším takovým spojníkem jsou dle autora „nářky nad přílišným množstvím knih“ (ibid.: 12), které se objevují již v antickém Řecku.

Byly-li dominantou předchozích Trávníčkových „čtenářologických“ titulů tabulky a grafy zachycující výsledky jednotlivých výzkumů, tvoří dominantu *Kulturního vetřelce* vizuálně nevšední kalendárium obohacené o obrazovou přílohu.⁽³⁾ Trávníček při jeho sestavování vychází z dříve publikovaných dat – v tomto směru jeho nejnovější publikace představuje zdařilou syntézu více než třináctileté práce. Zvolený obecnější ráz i zkratkovitá

vyšší než v 80. letech (1985 – 4004 titulů)“ (Trávníček 2020: 207).

3 Minimalistická grafická úprava, jež na čtenáře v souladu s názvem publikace „útočí“ využíváním pestře oranžové barvy, je dílem Aleny Gratiarové.

prezentace vybraných informací (mimo výše zmíněné) upozorňuje na stále více se vytrácející povědomí o významu četby, zároveň umožňuje hledat paralely k často proklamovanému tvrzení o „úpadku“ čtení v současné digitální sféře, kdy nad soustředěným, hloubkovým čtením jednoznačně převládá čtení nesoustředěné, povrchní. I přes zmíněné výtky je *Kulturní vetřelec* publikací podnětnou a v českém prostředí ojedinělou. Její přínos tkví mimo jiné i v propojení literárněvědných a popularizačních tendencí. Odborná veřejnost pravděpodobně ocení zejména přehledné zpracování velkého množství informací, jež může sloužit především jako praktický podklad pro další bádání v oblasti dějin čtení; laický čtenář naopak uvítá jazykově přístupný text, nezátížený komplikovaným terminologickým aparátem, ocení grafické zpracování i snadnou orientaci v textu, jež je umocněna detailně vypracovaným rejstříkem. Otázkou ovšem zůstává, jak dlouho ještě bude Trávníček schopen se danému tématu věnovat, aniž by nově vzniklé publikace pouze „nepřevypravovaly“ již jednou napsané, k čemuž ostatně již částečně dochází.

POUŽITÁ LITERATURA

TRÁVNÍČEK, Jiří

2017 *Česká čtenářská republika: generace, fenomény, životopisy* (Brno: Host)

2020 *Kulturní vetřelec* (Brno: Host)

2020a „Písmo je DNA naší civilizace“. *Kavárna – nakladatelství Host*, [on-line]: <https://kavarna.hostbrno.cz/clanky/pismo-je-dna-nasi-civilizace> [Přístup 27. 6. 2021]